Ա Ի Ո Ն

ԺԳ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1939 ❧ ՓԵՏՐՈՒԱՐ ❧ ԹԻՒ 2

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ ԱՌԹԻՒ

«Վէմ» հանդէսի Իբրէ (Յունվար–Մայիս) և Իգրէ (Յունիս–Սեպտեմբեր) թիւերուն մէջ, որոնց վերջինը այս օրերուս միայն ստացանք, յաջորդաբար երկու յօդուածներ են հրատարակուած այս խնդրին շուրջ, առաջինը՝ «Մշակոյթ ազգի և դաստիարակութեան մասին», երկրորդը՝ «Մտածուիլներ ազգային միութեան և կազմակերպութեան մասին» խորագիրներով։

Առաջինը գրուած է Պ. Նիկոլ Աղբալեանէ, երկրորդը՝ Պ. Սիմոն Վրացեանէ։

Երկու յօդուածներն ալ շահեկան են անտարակոյս, իբրև խորհրդածութիւններ՝ ազգապահպանութեան տեսակէտով հետզհետէ աւելի կենսական դարձող հարցի մը վերաբերութեամբ, արտացօլէն և նկատելի ձեռնհասութեամբ կատարուած։

Աղբալեան վերլուծական մտածումներ կամ դատողութիւնները կը ներկայացնէ Սփիւռքի Հայութեան ազգային ինքնութիւնը վտանգելու սպառնացող հոյլ մը պատճառներու մասին, որոնք օրէ օր կը շատնան մեր մէջ և շուրջը, ներքին կամ արտաքին վիճակներէ ծնունդ առնելով. ու անշուշտ շատ իրաւամբ, այդ կացութեան իբր լաւագոյն դարման կը ցուցնէ «ազգային գիտակցութեան պայծառացումը և նրա տարածումը զանգուածների մէջ», ինչ որ կը խորհի թէ մեծագոյն չափով կրնայ կատարուիլ նախորդ սերունդներէ ժառանգուած ազգակներով, որոնք են եկեղեցին, (անշուշտ կ'ուզէ ըսել ազգային եկեղեցին), լեզուն, դպրոցը, ազգային ինքնավարութեան մնացորդ իրաւակարգեր (Անհմանադրութիւն), ցեղային զօրաւոր զգացում, որ օտար կենսաձևերու դէմ խոշընդոտ ստեղծող յատուկ բարք և սովորոյթ կը շինէ, և այս ամէնուն հետ նաև նախ ծանօթութիւն ազգային պատմութեան որ ցոյց տայ նժդեհ հայուն թէ ինքը գաւակ է տարբեր ազգի, ազգի՝ որ ընդունակ է ինքնուրոյն տեսիլական բայց և հանրօգուտ մշակոյթ ստեղծելու, ինչպէս ապացուցած է դարերու ընթացքին, և յետոյ զօրաւոր ազգային զգացում քաղաքական հասկացողութեամբ, որ կարենայ համոզել թէ «այդ մշակոյթը կարող է դարգնալ և արմատանալ

մի միայն ազատ պայմաններու մէջ և սեփական հայրենիքումն», զոր ունէր արդէն և զոր պէտք է ունենայ ազատագրուած դրութեան մէջ. և թէ հայը պէտք է «հայ մնայ և հայ պահէ իր սերունդը և եթէ ինքն ու ընկերները չկարենան ստեղծել ազատ հայրենիք ու պետութիւն՝ այդ սրբազան տենչը պէտք է փոխանցեն իրենց զաւակներուն»:

Աւելի մանաւանդով՝ Պ. Ազբալեան յատկապէս կանգ կ'առնէ, ինչպէս իր գրութեան վերնագիրը պիտի սպասել տար արդէն, «դաւանա՞նք թէ ազգութիւն» երկընտրանքի զաղափարին առջև: Իր դիտումը կը թուի՝ զգուշացնել դաւանանքը ազգութենէն վերադաս համարելէ ազգային կեանքին մէջ. բան մը որ կը համարէ քայքայիչ արարք ազգային միութեան տեսակէտով: Իր այս դատումին մէջ իր ակնարկը կ'ուղղուի անշուշտ ոչ թէ հայութեան մայր զանգուածին, որուն իր ազգային եկեղեցիին մէջ մնալը արդէն գաւակական է իրր հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու և գիտակցական զատորոշման՝ օտար զանգուածներից», այլ տարագաւան հայերուն, որոնց համար ապազգայնացման կամ օտարացման վտանգը աւելի խիթալի է և գրեթէ անեւլական, եթէ իրենց կրօնական պաշտամունքին մէջ հայ լեզուի անխափան կիրարկութեամբ, իրենց առանձին և ընկերային կեանքին մէջ ևս ազգային լեզուի և կրթութեան և աւանդութեանց պահպանումով և ազգային մշակոյթի հոգածութեամբ չչեզոքացնեն զայն:

Ու կը մտածէ թէ այս ամէնը, թէ մայր զանգուածին և թէ համազգի միւս հասարակութեանց մէջ կատարուելիք ազգային գիտակցութեան զօրացման և խորացման գործը, կը կարօտի կազմակերպուած աշխատանքի:

Կազմակերպուելիք այդ աշխատանքի գործին պարագաներն ու պայմաններն է որ Պ. Վրացեան կ'ուզէ քննել վերև ակնարկուած իր յօդուածին մէջ, որ «Վէմ»ի տասը կամ յատկապէս այդ տասնին վերջին չորս էջերը կը զբաւէ:

Իր տեսութեամբ, Ազբալեանի «մտածումները», թէև ճիշդ սկզբունքներ, «աւանդելապէս տեսական քնոյթ ունին», այդ իսկ պատճառաւ ինքը հարկաւոր կը դատէ անոնցմէ գործնական եզրակացութիւններ հանել, «ընդհանուր և վերացական գաղափարին կեանքի գործօն բովանդակութիւն» տալու համար:

Խոստովանիլ հարկ է թէ առհասարակ ուղիղ են իր խորհրդածութիւնները և ցուցմունքները, երբ, ազգին իր «ուրոյն անհատականութիւնը» չկորսնցնելու համար թափած կամ կատարած միահամուռ ճիգը մատնանշած առեն, կը ձգտի ներկայացնել «զրական ու չինարար երևոյթներ» և «բացասական ու քայքայիչ գործօններ»: Բայց մեր խորին համոզումն է թէ Վրացեան կը սխալի մեծապէս, երբ այդ վերլուծումներուն այսինքն ազգային ընդհանուր միամտականութիւնը «տկարացնող ազգակներ»ուն ոչ միայն ի գլուխ կը յիշէ դաւանական խորագանութիւնը ազգին մէջ, այլ մանաւանդ խորական այդ ոգիին արծարծող կը ձգտի ցուցնել հայ եկեղեցականութիւնը:

Անշուշտ ամէն հոգևորական, ինչպէս և հաւատացեալ, խղճի և համոզումի պարտականութիւն ունի չատազով կանգնելու իր եկեղեցիին դաւանական ըմբռնումին. բայց մեր եկեղեցին, որուն կրօնական լայնախոհութիւնը հանրածանօթ է և անվիճելի, ոչ իր պաշտօնեաները և ոչ հետևողները չէ քաջալերած

քնաւ որ մտածէն թէ արտաքոյ Հայաստանեայց հաւատքին «չիք փրկութիւն»։ Մեր վերջին հայրապետներէն մին (Մակար Ա.) է որ պաշտօնական ոգիով մը յայտարարած է թէ «Անմէն եկեղեցի իր հաւատքովը կը փրկուի»։ Այդպիսի ընթացք մը հակասութիւն պիտի ըլլար եկեղեցիի մը համար, որ իր պաշտամունքին մէջ ամէն տեսակ խօսք մը ունի. «Ընդ ամենայն տեղիս քրիստոնէութեան, ուր և կարդան զնոսն Ցեառն սրբութեամբ, Ցէր աղօթիւք նոցա և բարեխօսութեամբ մեզ ողորմեացի»։ Եւ յետոյ մեր եկեղեցին, սահմանուած պարագայից մէջ, կը նզովէ հերետիկոսութիւնները և հերետիկոսները միայն և ոչ թէ այն եկեղեցիները որոնց դաւանութեան յարած են իրենց մայրենի եկեղեցիէն անկաուած հայերը։ Պարզ է ուրեմն թէ տարադաւան ազգակիցներու հանդէպ էր երբեմն զգացուած գաղութիւնը կամ խորշանքը իր խորքին մէջ հետեւանք էր ո՛չ թէ կամ ո՛չ այնքան դաւանական որչափ ազգայնական նկատումներու։

Վէպ չէ և ո՛չ ալ առասպել երբ կ՚ըսուի թէ ազգային եկեղեցիին ուրացումը ապազգայնացման դուռը կը բանայ մեր առջև. այդ տխուր ճշմարտութիւնն է որ հաստատուած է և կը հաստատուի քրիստոնէութեան ե. դարէն մինչև դեռ մեր օրերը. և պատմական լինելու հարկ չկայ գիտնալու համար թէ նախ Բիւզանդական և ապա Հռովմէական մոլեռանդութիւնը քանի՛ հազար ու բիւր հայեր կորզելով իրենց ազգային եկեղեցւոյն ծոցէն՝ սուգած ընկլուզած է զանոնք խապտ օտարացումի վիհին մէջ։ Ու այս աղեխարշ իրականութեան առջև է որ ազգային զգացումը ինքզինքին թոյլ տուած էր երբեմն ըսել. «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք հայութիւն», եթէ, ոչ անշուշտ իբրև ճշմարտութեան վճիռ՝ այլ իբրև բողոքախառն կսկիծի արդար ձայն մը։

Հիմակ, ա՛յս ձևով նոյն իսկ եղած այդ կարգի արտայայտութիւն մը կը հաւատանք թէ ժամանակավրէպ պիտի ըլլար արդարև, քանի որ չնորհիւ Մխիթարեանց զրական և կրթական արդիւնքներուն, որոնք առաջ և աւելի մեր պատմութենականին մէջ պատշաճեցուած են, ի վերջոյ բուն կաթոլիկ հայութեան մէջ ևս սկսաւ արթննալ ազգային ոգին, ա՛լ աւելի հրահրուած անտարակոյս ամբողջ ազգին մէջ ժամանակին հետ և պարագաներէ արծարծուած հայրենասիրութեան, բայց դարձեալ ճիշդ չենք զաներ առոր համար բոլորովին թեթևցած խղճմտանքով նայիլ հարցին վրայ և ազգապահպանման տեսակէտով Հայաստանեայց եկեղեցիին դիրքը և իրմէ սպասուած դերը նուազեցնել ինչպէս տարադաւան միւս հայ եկեղեցիներու (և ոչ թէ «յարանուանութեանց») դիրքին և դերին։

Ինչ որ Հայ Եկեղեցին ցարդ կատարած է Ազգին կեանքին մէջ իբրև ազգային գործ և վստահ ենք թէ պիտի կարենայ տակաւին կատարել՝ պահանջքն է իր հոգւոյն. կրնա՞նք արդեօք միևնոյն բանը նոյնքան յստակատեսութեամբ ըսել միւսներուն համար ևս, երբ գիտենք թէ այս երկու եկեղեցիներն ալ, կաթոլիկն ու բողոքականը միանգամայն, իբրև կրօնական հաստատութիւններ, իրենց ներշնչումը կը առնեան ուրիշ ոտիկ մը, որ, ինչ որ ալ ըսենք, խոժոռ կը նայի մերինին։ Մանաւանդ հոս մեր խօսքը կաթոլիկութեան համար, չենք կրնար հոս չյիշել արտակարգօրէն անիրաւ և անբանաւոր այն ճիգը զոր կ՚ընէ ան չարունակ իր մարդոցութեան ծուղակին ինկած տկար ժողովուրդները ապազգայնացնելու համար. այդպիսիներուն հանդէպ իր առաջին գործն է սրբել

չնչել անոնց ցեղական անունը և անզոյ ազգութեան մը պիտակին տակ ազգայնապէս կորսնցնել զանոնք։ Պատերազմէն ոչ չատ առաջ, Դամիրքի և Կիլիկիոյ միջատահման երկրամասին մէջ քիչ չէին ուղղակի լատին միսիոնարներու ձեռքով կաթոլիկացուած այն դժբախտ հայերը, որոնց չատ տեսնուած էր նոյն իսկ հայ–կաթոլիկ անունը, պարզապէս լատին կոչելով ազգայնապէս խոպան փըճացընելու համար անոնց ցեղական ինքնութիւնը։ Այդպիսի եղկելիներու խմբակ մըն ալ անա հոս իսկ մեր աչքին առջև, կրօնի անունով լարուած չարաշահուկաններու մէջ ցանցնուած։ Ու մինչ ազգային ծէսի և լեզուի ազատութեան կաթոլիկ սկզբունքները կը կոխոտուին այսպէս հայ կեանքին մէջ նոյն ինքն կաթոլիկ եկեղեցիին կողմէ, հայ կաթոլիկ եկեղեցիին իշխանութիւնը, իր պատրիարք–կաթողիկոսութեամբը, իր առաջնորդներովը, միաբանութիւններովը և մըտաւորականներովը չի կրնար բողոք բարձրացնել և թումբ կանգնիլ հոգևոր կեանքի մէջ գործուած ազգայնական վանտալութեանց դէմ, հակցնելու համար ուր որ պէտք է որ եթէ խղճի (?) գործ է իր եկեղեցին ու դաւանութիւնը լքելը, գերազանցապէս անխղճութեան արարք է՝ մարդու մը իր արիւնն ու ազգը ուրանալ բռնադատելը։

Չենք կրնար ըսել թէ ո՛րչափ տրամաբանական պիտի ըլլար իր ազգայնական պարտականութեանց հանդէպ այնքան չէզոք կրաւորականութիւն պահող Մարմինի մը գիծին վրայ դնել Հայաստանեայց եկեղեցին, որուն՝ մեզի համար մեծագոյն փառքը և այլոց համար մեծագոյն մեղքը իր ազգապահպանութիւնն է եղած։

Ըսե՛նք տակաւին թէ մեզի համար ցաւագին անակնկալ մը եղաւ տեսնել որ Վրացեանի նման միտք մը իր այս յօդուածին մէջ թոյլ տուած է իր գրչին այնքան անարդիչ ակնարկութիւններ գործածել նախ հայ եկեղեցականութեան կարևոր մէկ մասին ներկայի մտաւորական ու տնտեսական թշուառ վիճակին համար, զոր տակաւն աւելի արդար պիտի ըլլար բացատրել իբրև հետևանք պատմական դժբախտ հանգամանքներու և մեր եկեղեցական իրաւակարգին մէջ մուտ գործած չափազանց ժողովրդավարական սկզբունքներու. և յետոյ Բարիզի Հոգևոր Հովիւին և Հայ Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան նկատմամբ, որոնց առաջինը իր «զարթիւ աչերէնդ» օրերէն մինչև եպիսկոպոսական կարգի այժմեան փիլիզասէս փլատակ ծերութեան մէջ ճշմարտապէս բարի հոգւով և գործօն նուիրումով արդիւնաւորած է միշտ իր ազգային և կրօնական կոչումը իր կարողութեանց սահմանին մէջ, և երկրորդը՝ մինք գիտենք թէ ի՛նչպէս ըրած է և կ՛ընէ իր բովանդակ կաթելին երկրին տեղական պայմաններուն և պետական օրէնքներուն թոյլտուութեան չափով պահպանելու կամ երկարաձգելու համար զաղթական հայութեան ազգային կեանքն ու ինքնութիւնը այդ մեծ ոստանին և անոր շրջակայից մէջ։

Որովհետև Պ. Վրացեան մերոնց մասին այս նկատողութիւնները կ՛ընէ միշտ դէմյանդիմանութեամբ հայ կաթոլիկ կղերին, մենք թոյլ կուտանք մեզի՝ հիմնուելով մեր գաւառական և այլ պաշտօնավարութեանց երկար փորձառութեան վրայ՝ դիտել տալու անկեղծօրէն թէ պակասկուած այդ խեղճ հայ կղերը թէ՛ հոգևոր կեանքի և թէ՛ ազգապահպանութեան տեսակէտով մանաւանդ

հայկական կամ հայաբնակ վայրերու մէջ շատ աւելի գործ կը կատարէր քան միւսները, թէկուզ ասոնցմէ ոմանք իրենց զրպանին մէջ ունէին աստուածաբանական վկայականներ և ուրիշներ գրական ու գիտական տիտղոններով և յաճախ օտար լեզուներու ուսումով ճոխացած։ Սեբաստիոյ շրջանին մէջ միակ զուտ կաթոլիկ, մեծագոյն և հարուստ հայ գիւղն էր Բրգնիկ, վարուժանի ծննդավայրը, ուր կային բազմաթիւ վարդապետներ և մայրապետ քոյրեր իրենց հաստատութիւններով միասին. բայց, ինչպէս բանաստեղծն ինքն իսկ ափսոսալով կ'ըսէր յաճախ, ան «շատ հեռի էր այդ գիւղերուն մէջ որ և է կերպով առաջինները ըլլալէ»։ Իրերու վիճակը յոռետգոյն էր բուն քաղաքին, Սեբաստիոյ մէջ, ինչպէս և ի Թոքատ, Մարզուան և Ամասիա և այլուր, ուր հայ–կաթոլիկ արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսարաններ իրենց ամբողջ կղերովը կա՛մ լաւին հոգևորականներուն մեծարանքի ապաստարկութիւն կ'ընէին կա՛մ անոնց դպրոցներուն համար հայ աշակերտներ գտնելու հոգերով աւելի կը տաղտապէին։ Դրութիւնը նոյնն էր նաև Պարտիզակի մէջ. եկեղեցւոյ, դպրոցի, մայրապետանոցի և այլն հոյակապ և մեծածախս մսխում մներուն միակ արդիւնքն եղաւ այդ գիւղէն ապահայ քանի մը մեծարժէք Մխիթարեաններ հանելը՝ պիտի ըսէինք, եթէ անոնց ամենէն կարևորները, Հ. Թորոսեան և Հ. Հացունի, աւելի կանուխ մտած չըլլային Ս. Ղազար, ու եթէ Հ. Աբսէն Ղազիկեան ուղղակի ազգային վարժարանէն փոխադրուած չըլլար հոն։

Այս այսպէս լինելով ըստ մեզ, չենք գիտեր թէ ինչ հրաշք տեղի ունեցած է Բարիզի մէջ այդ տեսակէտով՝ Պ. Վրացեանի վրայ այնքան տպաւորիչ ազդեցութիւն մը գործած ըլլալու համար ի նպաստ Հայ–կաթոլիկ կղերին եւ ընդդէմ մերոնց։ Եթէ կ'ակնարկուի Մխիթարեանց կողմէ Սէվրի մէջ վերաբացուած Մուրատեան վարժարանին, աւելորդ թող չնկատուի դնացնել թէ այդ գեղեցիկ ձեռնարկը, ինչպէս և վենետկոյ և Պոլսոյ Գատը գիւղի և Բանկալթիի մէջ իր համանմանները և, չափով մըն ալ, պատերազմէն առաջ Տրապիզոնի և կարծեմ Մուշի մէջ ևս դեռ գոյութիւն ունեցող դպրոցները, ամէնքն ալ ծնունդ էին և են մեծ Սեբաստացիէն երկնուած բոլորովին տարբեր հոգիի մը, որուն երկար տարի անընդունակ և դեռ մինչև երէկ նոյն իսկ ներհակ միաց իր եկեղեցական և ազգային ուղղութեամբը Սազոզ–Ադաճի՝ այսինքն իր գոյութիւնը ամենէն աւելի հաստատուն չեշտուած պատրիարքարանէն ստացող հոգևորականներու այն գործարանատուրութիւնը զո՛ր՝ ամենէն աւելի՝ «Հայ–կաթոլիկ կղեր» ընթացիկ կոչումին տակ ճանչցած է Ազգին հասարակաց զգացումը։ Ու մենք թոյլ կուտանք մեզի տակաւին նկատելու թէ Բերայի «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» կրթարանն իսկ, զոր տեսած ենք վարուժանի տեսչութեան տակ, հակառակ ըստ երևոյթին այդ պատրիարքարանին ենթարկեալ ըլլալուն, էապէս տարբեր նկարագիր ունէր, իբրև վերանորոգեալ վերջամիացութիւնը անմոռանալի «Համազգայինին», որուն մէջ ապրած Պէշիկթաշլեանի շունչը կարելի չէր անշուշտ մէկ անգամէն ցամքեցնել։

Այս ամէնը ըսելով, մենք դիտում չունինք բնաւ ուրանալու հայ արիւնը և հայ հոգին ոչ հայ–կաթոլիկ կղերին և ոչ իր հաստարակութեան, այլ մանաւանդ ընդհակառակն իրականութիւնն մը միայն, ազգայնականութեան գոյութիւնը, որ կը խորհինք թէ ամէն բանէ աւելի հետևանքն է հռոմէական ապազգայնացնող,

եթէ կ՚ուզէք՝ գերազգայնական ոգւոյն որ արդարև գործած է իրենց մէջ, և ո՛րուն դիմակալելը սակայն անտեղիտալի հարկն է այլ ևս ժամանակին և պահանջը, ներկայիս մանաւանդ, ազգային առողջ գիտակցութեան։ Մեր իղձն ու մաղթանքն է անկեղծօրէն որ այդ վիճակը անցեալին պատկանող երևոյթ մը լինի յետ այսու, ու, տոգորուած Մխիթարեանց ոգւով, Հայ–կաթոլիկ կղերը չանա՛դիր լինին, իրենց բաժինին մէջ, ազգապահպանման գործին։

Այդ գործը որ մեր բաժինին՝ այսինքն ազգին մայր և մեծագոյն զանգուածին մէջ ևս անտարակոյս նոր պէտքերու համեմատ կը կարօտի կազմակերպական առաւելագոյն աշխատանքի, ինչպէս ցարդ՝ այսուհետև ևս կրնայ կատարուիլ յաջողութեամբ, եթէ լուրջ մտադրութեամբ մօտենանք իրեն և ընտրենք իրեն համար նպատակայարմար միջոցները։

Ու հոս, ակամայ բայց հարկադրեալ չեղումէ մը վերջ կը հանինք անհրաժեշտ մեր ըսելիքին։ — Այդ միջոցները մէկէ շատ աւելի են անշուշտ, բայց, մեր անխախտ համոզումով, անոնցմէ առաջինն ու կարևորագոյնն է եկեղեցին, հայ եկեղեցին։ Հակառակին մտածումը անխորհուրդ և անարդար բան մը պիտի ըլլար միանգամայն։ Անխորհուրդ, որովհետև, Սփիւռքին համար մանաւանդ, մեր խօսքը, Ազգին ներկայ անհայրենիք և անպետական վիճակին մէջ, թէ՛ իբրպէս և թէ՛ իրաւապէս ոչ մէկ ուրիշ ոյժի մը չունինք պիտի կարելի ըլլար խմբել ազգին կեանքը, երբ օրը օրին աւելի կը տեսնենք թէ ամէն երկրի մէջ քաղաքական հայեացքը ի՛նչ ուղղութիւն կը ստանայ փոքրամասնութեանց ինքնութեան հարցին վերաբերմամբ. և անարդար՝ որովհետև վերջապէս խղճի և իրաւունքի դէմ է Ազգը բաժնել անյատել իր եկեղեցիէն, որ անոր դարերուն ու ծնո՛ղը նոյն իսկ եղած է, քանի որ ի՛նք անոր մէջ կազմած է ազգային գոյութեան և կոչումին գիտակցութիւնը, առանց որուն ժողովուրդ մը չի կրնար ազգ դառնալ և տէր մնալ իր ազգային զգացումին։

Աղբալեանի նկատողութիւնը թէ «եկեղեցին ազգայնութեան կրօնական արտայայտութիւնն է»՝ ոչ մէկ ուրիշ եկեղեցիի համար այնքան ճիշդ է որքան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար։ Ոչ թէ «չենք ուզում», ինչպէս կ՚ըսէ Վրացեան, այլ չեմ կրնար «ուրանալ բնաւ Հայոց եկեղեցւոյ կատարած դերը մեր անցեալ պատմութեան ընթացքում։ Հայոց եկեղեցին եղաւ Հայութեան պահպանման գլխաւոր ազդակներէն մէկը, մանաւանդ այն մռայլ ժամանակներում, երբ ազգային–պետական գործօնը վերացուած էր։ Նոյն այդ եկեղեցին ստեղծեց հարուստ ազգային մշակոյթ՝ իր մէջ խտացնելով հայկական հանճարի ստեղծագործական թափը»։

Այո, բայց ընդունիլ հարկ է թէ միայն հեռաւոր անցեալին մէջ չէ որ Հայ եկեղեցին կատարեց այդ դերը։ «Մինչև մեծ պատերազմին նախընթաց օրը անիկա իր այդ դերին մէջ էր։ Հայկական և հայաբնակ գաւառներու հայութիւնը անոր շուրջը և շունչին տակ միշտ պահեց իր ազգային կեանքը։ Ցանկաստանի Հայութիւնը 1860ական չորեքի իր վերածնութիւնը անոր հովանիին տակ երկնեց, որովհետև Սահմանադրութեան հիմնադիրներուն խմբակը իմաստութիւնը ունեցաւ հասկնալու թէ ուրիշ կերպով չէր կրնար ըլլալ ազգապահպանութեան գործը։ Անոր մէկ հնոցէն, հայկական վանքէ մըն էր վերջապէս որ մեծ Սե-

բաստացին տարաւ կանթեղ մը՝ Եւրոպայի մէջ վառելու համար իր փարոսը։ Թիֆլիսի Ներսէսեանէն և Էջմիածնի Ձեմարանէն մինչև Ղ. Պոլսոյ Կեդրոնականը և Պէրպէրեանը, որոնց մէջ Թրծուեցան վերջին դարու հայ կեանքի մեծ արժէքները, Ամրոսէն, Վարագէն և Հայաստանի միւս վանքերէն մինչև Ամաշ, չյիշելով դեռ Կովկասինները, որոնց ամէնուն մէջ կայծեր կային միշտ Սիւնեաց Վարդապետանոցի հին կրակէտերէն, ամէն տեղ, ազգային–կրօնական խէալը այսինքն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մտածումն ու սէրն էր որ ոգևորեց սիրտերն ու միտքերը, ազգային կեանքը մշտնջենաւորելու համար։

Այսօր ալ, այս աւելի քան երբեք «մռայլ ժամանակներում», երբ ազգային–պետական գործօնը գոյութիւն չունի զէթ Սփիւռքի մէջ, միայն Եկեղեցիին հովանիին տակ կրնայ իրականանալ ազգային իշխանութեան մը գաղափարը։ — կրկրապետութեան վրայ չէ՛ երբեք որ կը խորհինք. մեր ժողովուրդը բարեբախտաբար ընդունակ չէ, չէ եղած և պէտք չէ լինի այդպիսի վարչութեան մը. բայց չենք հրնար ըմբռնել նաև Պ. Վրացեանի մատնանշած «բացարձակապէս ազիարհիկ», այսինքն կրօնական տարրը դուրս նետուած (կամ այլամերժօրէն իր գաւանական և ծիսական պարտականութեանց մէջ արգելափակուած) վարչութիւն մը; զոր ոչ արտաքին պայմանները պիտի թոյլատրեն և ոչ ժողովուրդին խիղճը ընդունի։ Իրաց դոյավիճակը պէտք է պահուի այնպէս ինչպէս էր ցարդ, սկզբունքին մէջ նոյն՝ բայց մանրամասնութեանց մէջ նորոգեալ, այսինքն նոր պէտքերուն պատշաճեցուած նոր կերպերով. Ազգային եկեղեցւոյ դրօշին ներքև։ Համազգի միւս հասարակութիւններն ալ կրնան նոյն կերպը իրագործել, զուգընթացապէս կամ նմանօրինակաբար, եթէ կը հաճին, բայց միշտ իրենց եկեղեցիներուն մէջ նոյնացաւ, ցորչափ կրնան այդ եկեղեցիները պահել իրապէս հայ։

Աննկերելի սխալ մը պիտի ըլլար վերջնանել կամ անուազել Հայաստանեայց եկեղեցին իր ցարդ ունեցած դերէն ու դիրքէն. անոր հետ կապը «բանական է իբրև հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու և գիտակցական զատորոշման համար՝ օտար զանգուածներից», կրկնելով Պ. Ալբալեանի վերև յիշուած դատումը։

Ճանկացուած ազգային պետութիւն մը ունեցած առնչութիւն պիտի ըլլար Եկեղեցին իր ցարդ ունեցած դերէն ու դիրքէն. անոր հետ կապը «բանական է իբրև հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու և գիտակցական զատորոշման համար՝ օտար զանգուածներից», կրկնելով Պ. Ալբալեանի վերև յիշուած դատումը։

Ճանկացուած ազգային պետութիւն մը ունեցած առնչութիւն պիտի ըլլար Եկեղեցին իր ցարդ ունեցած դերէն ու դիրքէն. անոր հետ կապը «բանական է իբրև հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու և գիտակցական զատորոշման համար՝ օտար զանգուածներից», կրկնելով Պ. Ալբալեանի վերև յիշուած դատումը։

հետ իրենց պաշտօնական կապը խզած ըլլալնուն, չդադրեցան քնաւ նախամեծարութեան զգացում տածելէ և վերաբերմունք ցուցնելէ իրենց երբեմնի ազգային և այժմ ժողովուրդին մեծամասնութեան յարած եկեղեցիին նկատմամբ։

Պ. Վրացեանի կողմէ իր եկեղեցիին մասին յայտնուած այս մտայնութիւնը նոր չէ սակայն։ Համոզուեցանք այդ մասին, երբ վերջերս կարդացինք «Արեւ»ի մէջ արտատպուած իր մէկ գրուածքը, ուր կը պատմէր տարիներ առաջ տուած իր մէկ այցելութիւնը Լեհաստանի Հայոց։ Ասոնցմէ խումբ մը երիտասարդներ, ազատագրուած Հայաստանի մասին իրենց հաղորդուած տեղեկութիւններէն խանդավառ, երբ ի մէջ այլ խօսքերու կ'ըսեն թէ իրենց համար թերևս լաւագոյն պիտի ըլլար Մայրենի եկեղեցիին գիրկը դառնալ՝ իրենց հայութիւնը կատարեալ ըլլալու համար, ինքը, այդ պայմաններուն մէջ և այսպիսի կամ այնպիսի տպաւորութիւններով կատարուած արտայայտութիւնն մը փոխանակ լուռ ժպիտով մը միայն դիմաւորելու կը պատասխանէ սակայն. «Փոյթ չէ, կաթոլիկ եղած լինելը արդեօք մը չէ այդ բանին»։ Այսպիսի խօսք մը պիտի կարենար թերևս տանելի ըլլալ որևէ ուրիշ տեղ կամ պարագայի մէջ, բայց ոչ հոն՝ ուր աքանչելի գաղութ մը չարաչար կորսուեցաւ Ազգին համար, միայն և մի միայն կաթոլիկութիւնը ընդունած լինելուն հետեւանքով։ Իր ազգին պատմութեան և կեանքին քաջատեղեակ մը և գործիչ մը պէտք չէ՞ր արդեօք որ խնայէր այդպիսի պատրանք մը՝ իրենց ազգային քնած զգացումին մէջ յանկարծ արթնցած այդ տղոց, որոնք թերեւս գիտէին ալ թէ ինչ տխուր և գարշ պայմաններու մէջ իրենց նախնիք բռնադատուեր էին ուրանալու իրենց Մայրենի Եկեղեցին։

Ցառաջ բերինք հոս այս մանրադէպը, ըսելու համար պարզապէս թէ Հայ եկեղեցւոյ վերաբերմամբ սխալ կարծիքի մը իր մտածողութեան մէջ վաղուց ծալք կազմած ըլլալուն համար է որ Պ. Վրացեան չէ յաջողած Պ. Աղբալեանի «առաւելապէս տեսական բնոյթ» ունեցող վերլուծական դատումներէն «գործնական եզրակացութիւններ հանել»։ Մինչ եթէ լաւ միտ դնէր Հայ եկեղեցւոյ մասին անոր ա՛յնքան գեղեցիկ և ճշդիւտ կերպով յայտնած զոյգ մը նկատողութիւններուն, պիտի յանգէր մեր եզրակացութեան. այսինքն Հայ եկեղեցին չ'մերժել պատմականօրէն և տրամաբանօրէն իրեն վիճակուած դերն ու դիրքը ներկայ Հայութեան ազգապահպանման գործին մէջ։

Այս սկզբունքը իբրեւ կեդրոնական կէտ անգամ մը ընդունելէ այսինքն իբրեւ կրօնական կամ եկեղեցական Հաստատութիւն միայն ապրիլ կարենալիս հանկնալէ վերջ, դժուար չըլլար ճշդել գործին կազմակերպական մանրամասնութիւնները, ի նկատի ունենալով ազգային ոգիին պահպանութեան և բարգաւաճման պահանջը և տեղական պետական օրէնքներուն ըստ կարելւոյն պատշաճելու հարկը։

Եկեղեցի, դպրոց, ազգ, բարեսիրական կեանք, ազգ. մշակոյթ՝ սեպհականի լսարանով, Հրատարակչականով, թատրոնով, ևայլն. ասոնք պէտք է ըլլան ազգապահպանումին միջոցները Սփիւռքի մէջ, ինչպէս Պ. Թէքէեան շատ լաւ ներկայացուցած էր «Արեւ»ի մէջ իր ուշագրաւ յօդուածներով։ Պահել ինչ որ

ունէինք ցարդ, եղածը նորոգելով և աւելի զարգացնելով զայն նոր միջոցներով և կերպերով. իսկ ինչ որ չունէինք ցարդ, բայց զորս ունենալը անհրաժեշտ է՝ չանալ ձեռք բերել և աւելցնել եղածին վրայ։ Ազգ. իշխանութեան ամէն չըր-չանակ, իր եղած երկրին մէջ, պարտի ընել ամէն չանք նախ համերաշխու-թեան և սիրոյ միջնորդ պատրաստելու և յետոյ լծուելու համար գործի. Եզիպ-տահայութիւնը կրնայ այս մասին օրինակ հանդիսանալ ամբողջ Սփիւռքին. չեն պակսիր իրեն՝ ո՛չ խորհող մարդիկ, ո՛չ նիւթական միջոցներ, ո՛չ բարիկամեցո-ղութիւն և ո՛չ ուրիշ դիւրութիւններ։

Լինել այս ամէնը՝ անհրաժեշտ է որպէսզի հայութիւնը, իբրև ինքնուրոյն ժողովուրդ և ազգ, չկորսուի օտարութեան մէջ, ու չքաժնուի բնաւ իր բնիկ հայրենիքին գաղափարէն, որ իր իտէալը պէտք է ըլլայ։

Սփիւռքի հայութիւնը պէտք է վարժեցնել ինքզինքը պանդուխտ նկա-տելու ո՛ւր որ ալ և ի՛նչ պայմաններու մէջ ալ որ ապրի։ Չկորսուելու համար առաջին անհրաժեշտ զգացումն է ասիկա։ Աստուածաշունչին մէջ սրտառիթա-կէտ մը կայ այս զգացումը ներկայացնող։ Մովսէս, Իսրայէլի մեծ առաջնորդը և վերանորոգիչը, որչափ կրօնական նո՛յնքան և քաղաքական գործիչ, իր ժո-ղովուրդը դէպի իր նախնեաց կամ Աւետեաց երկիրը առաջնորդած ատեն, ա-ռաջին քայլափոխին, երբ իր անդրանիկ զաւակը ունեցաւ, Գերսամ (= պան-դուխտ) կոչեց զայն. իր միտքն էր հասկցնել ժողովուրդին թէ հայրենիքին յոյսը չթառամեցնելու համար իր հոգւոյն մէջ՝ պէտք է զիտնար ու յիշէր միշտ թէ պանդուխտ է ինքը իր ցանուած երկրին մէջ։

Այս պատկերը մեզի՛ ալ պէտք է խօսի։

* * *

ՓՐԿԱՐԱՐ ՎԱՐԱԿՈՒՄ

Սրբութիւնը բնական կոչումն է ամէն հոգիի և Աստուծոյ դիտաւորութիւնը ամէնուն համար։ Այդ սրբութիւնը, երբ համեմատական ըլլայ մեր վիճակին կամ կեցութեան, և յարմար՝ գործունէու-թեան ոլորտի մը որ անհամապատասխան չէ մեզի, դէմ միևնոյն ատեն թէ՛ իրեն կը քաշէ իր պարզութեամբը և թէ՛ ինքզինքը կը սիրցնէ իր գեղեցկութեամբը. իր ծագումովը խորհրդաւոր, իր բնութեամբը զարմանալի, ու վերջապէս հրաշալի՝ եթէ իր բնած փոփոխութիւնները նկատի առնենք, բայց նոյն ատեն մարդկային, մատչելի և ձեռնհաս է. երկնաւոր թագաւորութեան ուժակին է ան, զոր ամէն ոք պարտի խօսիլ։ Այո՛, կեանքը կան որոնք քրիստոնէութիւնը իրենց համար ընտելական վիճակ դարձուցած, մէկ և նոյն կենցաղակերպ մը, անշեղ հետևողականութիւն, միօ-րինակ լրջութիւն, հոգիի քաղցր զուարթութիւն, անխոնջ և խաղաղիկ գործունէութիւն, շատ գոր-ծող և քիչ խօսող եռանդ մը ունին, կեանքեր՝ որոնց քրիստոնէական նկարագիրը ա՛յնքան աւելի անվիճելի կ'երևի ո՛րքան զիրենք հրահրող խանդավառութիւնը նուազ մեծ է քան ատրը. ու ա՛յս է ահա որ ամենէն աւելի կը շահի սիրտերը. ա՛յս է փրկարար վարակումը որ յաւերժօրէն կը գործէ եկեղեցիին մէջ, որ, ամենէն դժբախտ ժամանակներուն այնքան հոգիներ պահած է Աստուծմոյ լցուած, և որ զանոնք առատօրէն կը բաշխմունէ օրհնեալ դարաշրջաններուն։

Ա. Վ.